

KISALTMALAR I: KISALTMA YAPMA YOLLARI*

Serdar Karaca

- Kısaltmaları kuruluş, söyleyiş ve yazılış gibi yönlerden tasnif etmek mümkün olsa da kısaltmaların kural dışılığa meyilli olmaları, onların tasnifinde bazı sorunlar ortaya çıkarmış ve gerek Türkçe gerekse de yabancı çalışmalarda kısaltmalar farklı şekillerde, çoğunlukla da tutarsız bir biçimde sınıflandırılmıştır. Bu sebeple konunun anlaşılması zorlaşmıştır. Dolayısıyla çok fazla ayrıntıya girmeksizin kısaltmaların sınıflandırılması daha anlaşılır olacaktır. Ayrıca ayrıntılı tasnifler kısaltmaların yazılış ve söylenişinde karşılaşılan sıkıntıları çözmekten uzaktır.

Kısaltma türlerini belirlemek için önce “Kısaltma nasıl yapılır?” sorusuna tutarlı karşılıklar bulmayı deneyelim. Bu aynı zamanda, kısaltmaları kuruluşları yönüyle sınıflamak anlamına da gelecektir. Ancak yazının devamından anlaşılacağı üzere kelimelerin yalnızca ilk sesleriyle yapılan *haz.* [hazırlayan] ve *gön.* [gönderen] gibi kısaltmalarla kelimenin içinden harf seçerek yapılan *bk.* [bakınız] ve *drl.* [derleyen] gibi kısaltmalar imla açısından herhangi bir farklılık arz etmemektedir. Bu yüzden kısaltmaları kuruluşları yönüyle tasnif etme yolu tercih edilmemeli ve bu mesele “kısaltma yapma yolları” şeklinde ele alınmalıdır.

Kısaltma yapma yollarını ortaya koymadan önce farklı araştırmacıların konuyu nasıl ele aldığına bakmak faydalı olacaktır ancak kısaltmaların nasıl oluşturulduğuna çok az sayıda çalışmada değinilmiştir. Konu, çoğunlukla kısaltma türleriyle iç içe ele alınmaktadır.

* Yazının alındığı kaynak çalışma: Serdar Karaca, *Başka Dillerde Kısaltmalar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Uzmanlık Tezi, Ankara 2017.

Atabay vd. (1980) tarafından “kurallar koyup dili bu kurallara uydurmak anlayışından değil, dildeki yaşayan örneklerden kurallara gidildiği” belirtilerek kısaltmaların dört şekilde oluşturulduğu saptanmıştır:

1. Kısaltılmak istenen kelimenin ilk üç harfi alınır ve kısaltmanın sonuna nokta konur. Özel isimlerin kısaltması büyük harfle başlar: *İst.* [İstanbul], *Ank.* [Ankara], *Alm.* [Almanca]; *hak.* [hakkında], *ede.* [edebiyat], *imz.* [imza] gibi.
2. Birleşik kelimelerde, kısaltmayı oluşturan ilk kelimenin ilk üç harfi, ikinci kelimenin ise ilk harfi esas alınır. Kısaltmanın sonuna nokta konur: *ruhb.* [ruhbilim], *dilb.* [dilbilim, dilbilgisi], *dokb.* [dokubilim].
3. Tek heceli kelimeler ilk harfleriyle kısaltılır. Kısaltmanın sonuna nokta konur: *c.* [cilt], *a.* [ad] gibi.
4. Kurum ve kuruluş adları, her kelimenin ilk harfiyle kısaltılır. Kısaltma büyük harflerle ve harflerin arasına nokta koymadan yapılır: *TBMM* [Türkiye Büyük Millet Meclisi], *ÜDK* [Üniversite Denetleme Kurulu], *YAŞ* [Yüksek Askerî Şûra] gibi (Atabay vd., 1980, 578-579).

Yazıda, yukarıda ifade edilen dört hususun dışında bazı askerlik terimleri ve kuruluş adları istisna olarak nitelendirilmiştir: *BAĞ-KUR*, *YAY-KUR*, *FİS-KOBİRLİK* gibi.

Cem Çobanlı'nın *Kısaltmalar ve Kısa Adlar Sözlüğü* [2001] adlı eserinin giriş kısmında, tanımdan sonra, sırası ile kısaltma yöntemlerine ve kısaltmaların kullanım şekillerine yer verilir. Yine bu bağlamda kısaltmaların yedi farklı yöntemle oluşturulduğu ifade edilmektedir (s. 8):

1. Kelimelerin ilk harfleriyle: *m* [metre], *C.* [Cilt].
2. Kelimelerin ilk heceleriyile: *Der.* [derleyen], *Hem.* [Hemşire].
3. Kelimelerin ilk ve son harfleriyle: *Dr.* [Doktor], *Mr.* [Mister].
4. Kelimelerin bazı ünlü/ünsüz harfleriyle: *Bkz.* [Bakınız], *Bşçvş.* [Başçavuş].
5. Birleşik kelimelerde ilk harflerle: *VW* [Volkswagen], *Ölçb.* [ölçübilim], *ka* [kiloamper].
6. Birden fazla kelimeli müessese adlarında her kelimenin ilk harfleriyle: *ÇGD* [Çağdaş Gazeteciler Derneği].
7. Okunuş kolaylığı sağlamak maksadıyla kısa adı oluşturan kelimelerin hepsi kullanılmadan: *MÜYAP* [Müzik Yapımcıları Derneği], *ÇUKOBİRLİK* [Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği]. Bazılarında ise harf

yerine ses esas alınır: *TÜBİTAK* [Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu].

Yukarıda da görüldüğü üzere, Türkiye Türkçesinde kısaltmaların hangi yollarla yapıldığı üzerinde az sayıda araştırmacı durmuştur. Ortaya konulan yaklaşımlar ise konuya yeterince açıklık getirememektedir. *Başka Dillerde Kısaltmalar* adlı çalışmamızda Almanca, İngilizce, Rusça ve Türkçedeki yaklaşımlar incelenmiş ve bunlardan hareketle de mevzu olabildiğince basit bir şekilde ortaya konmuştur. Kısaltmalar esas olarak üç şekilde yapılmaktadır.

1. Kelimelerin İlk Harfleriyle

İngilizcede genellikle *suspension* ve seyrek olarak da *truncation*, *curtailment* gibi isimlerle anılan bu tür kısaltmalar kelimelerin ilk veya ilk birkaç harfiyle oluşturulurlar: *s.* [sayfa], *haz.* [hazırlayan], *gön.* [gönderen] ve *jeol.* [jeoloji] gibi. Kaynaklardan izlenebildiği kadarıyla Antik Yunanca ve Latince kısaltmalar ilk olarak bu yolla yapılmıştır. Daha sonraları Tevrat yazımının tesiriyle kelimelerin ilk veya ilk birkaç harfinin yanında ortadan, sondan harfler kısaltmaya dâhil edilmiştir. Böylelikle ilk harflerle yapılan kısaltmalar pagan döneminin bir vasfı olagelmıştır (Thompson, 1912: 76-77).

2. Kelimelerin İlk ve Orta / Son Harfleriyle

İngilizcede *contraction* olarak adlandırılan bu türde, kelimenin ilk harf veya harflerinin yanında sonraki harflerden de harf seçilir: *drl.* [derleyen], *Bçvş.* [başçavuş] ve *Dr.* [Doktor] gibi. Bu yolla kısaltma yapılmasının yukarıda açıklanan ilk türe göre yeni bir olgu olduğu ve Yahudilikteki Tevrat yazımından Yunancaya geçtiği düşünülmektedir (Thompson, 1912: 76-77).

Türkiye Türkçesinde pek çok kısaltma bu yolla oluşturulmaktadır. Ancak bu yolla kısaltma yapmanın imla açısından hem olumlu hem de olumsuz yanları vardır. Öncelikle olumlu yanından söz etmek gerekirse bu yolla yapılan kısaltmalar, birkaç harfle kelimenin bütünü hakkında fikir vermeyi sağlamaktadır: *yrd.* [yardımcı], *zf.* [zarf], *Ütg̈m.* [Üsteğmen] gibi. Ancak bu yolla aynı kelime için birden fazla kısaltma da ortaya çıkabilmektedir. Bu durum imlada karışıklığa yol açmaktadır. Mesela *bakınız* kelimesi *bk.* veya *bkz.*, *hazırlayan* kelimesi *hz.* veya *hzl.* gibi şekillerde kısaltılabilmektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkması çok tabiidir çünkü kelimelerin ortasından harf alınarak oluşturulan kısaltmaların akılda tutulması zordur. Oysa birden fazla heceli kelimeler ilk iki veya ilk üç sesiyle kısaltılırsa kısaltmaların akılda kalması kolaylaşır. Mesela *bakınız* kelimesi *bak.* ve *hazırlayan*

ise *haz.* şeklinde kısaltıldığında birden fazla şeklin ortaya çıkmasının önüne geçilmiş olur.

3. Harf-Hece-Kelimelerin Birleştirilmesiyle

Harflerin birleştirilmesiyle. Büyük harflerle yazılan ve harf harf söylenen *TDK* [Türk Dil Kurumu], *TTK* [Türk Tarih Kurumu] gibi kısaltmalar bu grupta yer alır. Bunların yanında kelime gibi söylenen *NATO* [North Atlantic Treaty Organization], *TİKA* [Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı] gibi bazı kısaltmalar da harflerin birleştirilmesiyle oluşturulur. Bir de birkaç kelimenin kısaltması olan *vb.* [ve benzeri / benzerleri], *yy.* [yüzyıl] gibi açılımıyla söylenen ve küçük harflerle yazılan misaller de yine bu grupta yer alır.

Harf-hecelerın karışık birleştirilmesiyle. Büyük harflerle yazılan ve kelime gibi söylenen (akronim) *TÜBİTAK* [Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu], *ASELSAN* [Askerî Elektronik Sanayisi], *TÜBA* [Türkiye Bilimler Akademisi] gibi kısaltmalar bu yolla oluşturulur.

Harf-hece-kelimelerin karışık birleştirilmesiyle. Bu yolla birbirinden çok farklı şekillerde kısaltma oluşturulmaktadır. *Birlik* kelimesiyle oluşturulan *ÇUKOBİRLİK¹*, *FİSKOBİRLİK²*, *PANKOBİRLİK³* veya *eğitim* kelimesiyle oluşturulan *EĞİTİM-BİR-SEN⁴*, *EĞİTİM-SEN⁵*, *TÜRK EĞİTİM-SEN⁶* gibi kısaltmalar çoğunlukla hece ve kelimelerin birleştirilmesiyle ortaya çıkar. *Elektronik* kelimesinin ilk harfi olan *e* ile oluşturulan *e-devlet*, *e-posta*, *e-imza* gibi kısaltmalar harf ve kelime birleştirmesine örnektir.

Karışık kısaltma yollarından birisi de kırılmış kelimeleri birleştirmektir. Bu biçimde oluşturulan kısaltmalara *birleşik kısaltma* adı da verilebilir. 1930'lu yıllardan sonra oluşturulan *Kamunyonkurul* [Kamun yönetim kurulu], *Kamgüven* [Kamusal güven], *Genyonkurul* [Genel yönetim kurulu], *yarbay* [yardımcı albay], *albay* [alay bay] ve *gensoru* [genel soru] gibi kısaltmalar buna örnektir.

1 Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği.

2 Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği.

3 Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği.

4 Eğitimciler Birliği Sendikası.

5 Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası.

6 Türkiye Eğitim, Öğretim ve Bilim Hizmetleri Kolu Kamu Çalışanları Sendikası.

Kaynaklar

ATABAY, N. - ÇAM, A. - ÖZEL, S. (1980), "Türkçede Kısaltmalar Sorunu", *Türk Dili*, 348, 576-579.

ÇOBANLI, Cem (2001), *Kısaltmalar ve Kısa Adlar Sözlüğü*, İstanbul: Dharma Yayınları.

THOMPSON, Edward Maunde (1912), *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford: Clarendon Press.